

Abstract

In the first Islamic centuries, governments practically played a significant and influence role in religious developments. In the fourth century AH due to the emergence of the Shiite governments of Al-Buwayh and Al-Hamdani, A suitable background was provided for the growth and development of Imami Shiism in comparison with previous periods; In particular, these governments pursued policies and measures to spread Shiism within their territory. Accordingly, the question arises that What similar or different policies did the rulers of these governments adopt to spread the Shiite religion? Descriptive-analytical study of the actions and policies of the two governments of Buwayh and Al-Hamdani shows

Some of the policies of the rulers of Al-Buwayh and Al-Hamdani in this regard were very similar to each other. These include providing security for Shiites, religious tolerance, promoting Shiite rituals, rebuilding the tombs of Imams (AS), promoting the culture of the Ahl al-Bayt (AS) through literature and poetry, supporting Shiite scholars, and handing over government positions to Shiite officials. However, there have been differences in their policies based on temporal, spatial and historical requirements. At a time when Al-Buwayh was busy organizing Shiite religious celebrations such as Eid Ghadir and in spite of keeping the Abbasids in the position of caliphate, they had practically limited their sphere of power, influence and action in favor of the Shiite current. On the contrary, according to the special conditions of the territory of Hamdani and the land of Sham, It prevented the celebration of Eid Ghadir. Furthermore, Battle and the defense of Islamic region by the Hamdanians have been effective in promoting the position of Shiism in Sham.

سیاست‌های حاکمان شیعه در گسترش تشیع: مطالعه موردی دولت آل بویه و حمدانیان

شیرین آرامش^۱سید محمدرضا حسینی^۲محمدطاهر یعقوبی^۳مهدی عبادی^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۳/۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۵/۱۳

چکیده

در سده‌های نخستین اسلامی دولت‌ها عملاً تأثیر چشم‌گیری در تحولات مذهبی ایفا می‌کردند. در سده چهارم هجری با ظهور دولت‌های شیعی آل بویه (حک. ۳۲۲-۴۴۸ ق) و آل حمدان، (حک. ۲۹۲-۳۹۳ ق) زمینه مناسبی برای رشد تشیع امامی فراهم آمد؛ به ویژه اینکه این دولت‌ها سیاست‌هایی را برای گسترش تشیع در قلمرو تحت فرمان در پیش گرفتند. بر این اساس این پرسش مطرح است که حاکمان این دولت‌ها برای اشاعه مذهب تشیع چه سیاست‌های مشابه یا متفاوتی را در پیش گرفته بودند؟ بررسی توصیفی-تحلیلی از اقدامات و سیاست‌های دو دولت بویهی و آل حمدان نشان می‌دهد برخی از سیاست‌های آنان مانند تأمین امنیت شیعیان، ترویج شعائر شیعی، بازسازی قبور ائمه، اشاعه فرهنگ اهل بیت (ع) در شعر، حمایت از عالمان شیعه و سپردن مناصب دولتی به شیعیان، به همدیگر شباهت داشتند. در عین حال، بنابر مقتضیات زمانی و مکانی و شرایط تاریخی، تفاوت‌هایی هم در سیاست‌های آنها در این زمینه وجود داشته است؛ در شرایطی که آل بویه نسبت به برگزاری عید غدیر اهتمام داشتند و به‌رغم حفظ عباسیان در منصب خلافت، عملاً حوزه قدرت و نفوذ آنها را به نفع جریان تشیع محدود کرده بودند، در مقابل شرایط خاص حوزه قلمرویی حمدانیان، مانع از برپایی عید غدیر بود. علاوه بر این، جهاد و دفاع از ثغور اسلامی از سوی حمدانیان، در ارتقاء جایگاه تشیع در شامات تأثیرگذار بوده است.

واژگان کلیدی

تشیع در قرن چهارم، دولت‌های شیعه، گسترش تشیع، آل بویه، حمدانیان

^۱ دانشجوی گروه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران shirin_aramesh@student.pnu.ac.ir

^۲ دانشیار گروه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول) mreza_hoseini@pnu.ac.ir

^۳ استادیار گروه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران yaghoubi@pnu.ac.ir

^۴ دانشیار گروه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران mebadi@pnu.ac.ir

مقدمه

ویژگی مهم قرن چهارم هجری گسترش تشیع بود. این دوره به علت ظهور حکومت‌های شیعی از جمله فاطمیان در مغرب (حک. ۲۹۷-۳۶۲ ق) و مصر، (حک. ۳۵۸-۵۶۷ ق) آل بویه در ایران و عراق، (حک. ۳۲۲-۴۴۸ ق) حمدانی‌ها در شام و جزیره، (حک. ۲۹۲-۳۹۳ ق) زیدی‌ها در یمن (۲۸۴-۱۳۸۲ ق) و نیز کاهش اقتدار خلافت عباسی از ادوار درخشان تاریخ تشیع به شمار می‌رود. در این قرن، شیعیان قدرت سیاسی غالب در بخش زیادی از جهان اسلام شدند و توانستند جایگاه خود را به دست آورند. بر این اساس، این انتظار می‌رفت که دولت‌های شیعی مذهب نیز مانند دولت‌های اهل سنت، گسترش تشیع در قلمرو تحت فرمانشان را اساس سیاستهای خود قرار دهند. البته این دولت‌ها ضمن این که به شدت از سوی قدرتهای سیاسی و جریانهای سیاسی و مذهبی رقیب تحت فشار قرار می‌گرفتند، با یک چالش عمده روبرو بودند و آن اینکه اکثر رعایای این دولت‌ها بر مذهب تسنن بودند. در چنین شرایطی در پیش گرفتن سیاست مذهبی معطوف به گسترش تشیع در این نواحی، شرایط پیچیده‌ای پیدا می‌کرد و اساسا درک میزان توفیق و عدم موفقیت این دولت‌ها در پیشبرد فراگیری تشیع مستلزم توجه به این شرایط پیچیده است. این مطالعه بر آن است سیاستهای دولت‌های آل بویه و حمدانیان را بیان و با بررسی مقایسه‌ای آن نشان دهد که این دولت‌ها در مواجهه با چنین شرایط پیچیده، به عنوانی قدرت و دولتی شیعی چه رویکردها و اقداماتی را توانستند در پیشبرد گسترش تشیع در پیش گیرند و این سیاستها چه شباهتها و تفاوت‌هایی باهم داشته است؟ بدیهی است بررسی سیاستهای آنها می‌تواند نشانگر این مهم باشد که این دو دولت معاصر با مذهب یکسان در یک دوره تاریخی با توجه به شرایط محیطی و منطقه‌ای در عین اتحاد برخی سیاستهای مشابه، سیاستهای متفاوت از هم برای تحقق هدفی یکسان در پیش گرفته بودند.

پیشینه تحقیق

پژوهش‌های متعددی درباره دولت‌های آل بویه و آل حمدان، صورت گرفته است. اما در اغلب آنها سیاستهای مذهبی حاکمان این دو دولت به صورت تطبیقی مد نظر نبوده است. در این بین، محمد رضا زارع خورمیزی (۱۳۹۱) در کتاب شیعه در قرن چهارم هجری به عرصه‌های رشد تشیع به اختصار پرداخته است ولی به بررسی مقایسه‌ای سیاستهای این دو دولت در گسترش تشیع با در نظر گرفتن شرایط زمانی و مکانی، توجه نکرده است. جوئل کرمر (۱۳۷۵) در فصل اول کتاب *احیای فرهنگی در عهد آل بویه* تعامل سیاسی بوئیان با دستگاه خلافت را بررسی نموده است. هوشنگ خسروبیگی و قهرمان جلیلیان (۱۳۹۲) در مقاله «نقش آل بویه در تعمیق فرهنگ شیعی» نیز به نقش امرای بویهی در ترویج تشیع انحصارا در حوزه مناسک مذهبی شیعیان اشاره کرده‌اند. فیصل سامر (۱۹۷۰) در کتاب *الدوله الحمدانیه فی الموصل و حلب* در دو جلد به حمدانیان موصل و تاریخ سیاسی، تمدن و فرهنگ آنها در حلب پرداخته است و خلیل صنعتگر (۱۳۸۰) در

کتاب *حمدانیان، اولین مدافعان قدس، اوضاع فرهنگی حکومت سیف الدوله و احیاء آثار تشیع توسط وی را* به اختصار آورده است. بیکر در بیان ویژگیهای حاکمان ایده‌آل اسلامی به عضدالدوله اشاره کرده است. (۲۰۱۹: ۵۹-۷۵) *baker, Medieval Islamic Sectarianism* مولدر زیارتگاه‌های اهل بیت در سوریه را بررسی کرده است. (-۶۳: ۲۰۱۴) *Mulder, the Shrines of the Alids in Medieval Syria* پومرنز نقش صاحب در حکومت را ارائه داده است. (۱۱۳) *pomerantz, A political Biography* (of al-sahib Ismail b. abbad, ۲۰۱۴: ۱-۲۳) از این رو، پژوهش مستقلی که با عنایت به تأثیر شرایط تاریخی به بررسی و تحلیل سیاستهای مذهبی این دو دولت بپردازد، صورت نگرفته است.

حاکمان آل بویه و گسترش تشیع

آل بویه از قدرتمندترین دولت‌های شیعی در قرن چهارم هجری است که در دوران ضعف خلافت عباسی به وجود آمد. از مهمترین پیامدهای تشکیل آن، گسترش تشیع بر بخشهای وسیعی از ایران و عراق بود. آنان که به تصریح عده‌ای از علما (ابن جوزی، ۱۴۱۲، ج ۱۵: ۱۵۷) و بنا بر دلایل تاریخی چون برگزاری عزاداری عاشورا، جشن غدیر (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۸: ۵۴۹) و حک نام دوازده امام در کتیبه تخت جمشید (کرمر، ۱۳۷۵: ۸۲) بر مذهب امامی بودند، سیاستهایی را در نشر تشیع در پیش گرفتند که به شرح ذیل است:

با روی کار آمدن آل بویه امنیت نسبی برای شیعیان فراهم شد و آنان در چنین فضایی از طرق گوناگون به ترویج افکار خود پرداختند. اگرچه در این دوره شورش‌های حنابله بر ضد شیعیان وجود داشت، (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۸: ۶۲۸ و ۵۴۳) ولی اغلب حاکمان آل بویه سعی در ایجاد امنیت و وحدت داشتند تا جایی که معزالدوله (حک. ۳۲۰-۳۵۶ ق) برای تحقق آن در مواردی در نزاع بین شیعیان و سنیان هاشمیان را توقیف می‌کرد. (ذهبی، ۱۴۱۵، ج ۲: ۸۰) عضدالدوله (حک. ۳۶۷-۳۷۲ ق) نیز در این زمینه تلاش فراوانی کرد. وی پس از ورود به بغداد قصه‌خوانان و به تعبیر ابن کثیر، نابخردان اهل تسنن (ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۱۱: ۲۷۵) را از طرح مباحث اختلاف برانگیز منع و برای برقراری امنیت در عین احترام به علمای شیعه، برخی از علمای امامیه، زیدی نیز اهل سنت را تبعید و یا آنان را از مقام خود عزل کرد. (کرمر، ۱۳۷۵: ۸۱) مسکویه با استفاده از استانداردهای یک حاکم ایده‌آل مسلمان در توصیف عضدالدوله، حقانیت و درستی آل بویه را متذکر می‌شود. او بر تحقق ویژگیهای یک رهبر ایده‌آل مسلمان توسط عضدالدوله تأکید و اشاره می‌کند که وی از خلیفه عباسی که باعث آشوب در بغداد شد، قانونی تر بود و اینچنین استدلال می‌کند که عضدالدوله امنیت بغداد را حفظ کرد، از مردم محافظت نمود، دشمنانش را شکست داد و عراق را از هرج و مرجی که از دوره عباسی آغاز شده بود نجات داد. (۲۰۱۹: ۷۱) *baker* (۳۶۶-۳۲۰ ق) (نک. ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۸: ۵۱۷) بهاءالدوله (حک. ۴۰۳-۳۷۹ ق) (نک. ابن جوزی، ۱۴۱۲، ج ۱۵: ۳۳ و ۳۷) و بسیاری از کارگزاران آل بویه نیز در حفظ صلح و امنیت شیعیان کوشا بودند. ابن سهلان (وزارت. ۴۰۶-۴۱۲ ق) وزیر شیعی سلطان الدوله دیلمی (حک. ۴۱۲-۴۰۳ ق) در سال ۴۰۹ ق ظاهراً برای فرونشاندن نزاع بین شیعه و سنی، شیخ مفید (۴۱۳ ق)

را از بغداد تبعید کرد. (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۹: ۳۰۶) با توجه به آنچه گفته شد اغلب حاکمان آل بویه، برای تحقق امنیت در درگیری‌های میان شیعه و سنی، مداخله جانبدارانه نداشتند و حتی قصه‌خوانان را که باعث اختلاف می‌شدند، منع می‌کردند. با این اوصاف، واضح است که شیعه امامیه با آمدن آل بویه قدرتی یافت و زمینه گسترش عقایدش فراهم شد.

تسامح مذهبی،^۱ سیاست دیگری بود که در این زمان از طرف حاکمان آل بویه دنبال شد. در سایه همین رویکرد، دانشمندان بزرگ امامیه با نگارش آثاری در پاسخ به شبهات علمی مردم^۲ زمینه گسترش تشیع را فراهم ساختند. عضدالدوله این سیاست را به شکل وسیعی تعقیب نمود. زمانی که وی در شیراز بود، عمده مردم شهر سنی مذهب بودند. (مقدسی، ۱۴۱۱: ۴۳۹) ایجاد فضای نسبتاً باز، زمینه تضارب آراء را فراهم کرد و از این طریق تشیع به گسترش وسیعی دست یافت به حدی که حتی در بغداد که ساکنانش بیشتر سنی بود، مذهب شیعه نشو و نما یافت. (مظفر، ۱۳۷۴: ۱۵۳) مردم کوفه به جز محله کناسه، بیشتر مردم بصره (مقدسی، ۱۴۱۱: ۱۲۶) نیمی از مردم اهواز و جمعی از مردم نیشابور شیعه بودند. (مقدسی، ۱۴۱۱: ۳۳۶ و ۴۱۵) در فارس شیعیان بسیار و در گرگان و طبرستان آوازه داشتند. (مقدسی، ۱۴۱۱: ۳۶۵ و ۴۳۹) در این قرن شیعیان ایران غالباً امامیه بودند. در پرتو این آزادی، تشیع در بسیاری از شهرهای ایران و عراق گسترش یافت.

در سایه رواداری مذهبی حاکمان بویهی، شیعیان توانستند آشکارا مطالبات خود را بیان کنند. شعائر مکتب تشیع مرسوم شد و حتی اشخاصی از محدوده دارالخلافه را به خود جذب کرد. (کرمر، ۱۳۷۵: ۸۲) حکمرانان آل بویه در ترویج این شعائر اهتمام ویژه داشتند. معزالدوله در سال ۳۵۲ ق در مقرر خلافت عباسی مراسم عاشورا را برگزار کرد. (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۸: ۵۴۹) باز در همین سال هیجدهم ذیحجه دستور داد عید غدیر با شکوه فراوانی برگزار گردید. (ابن جوزی، ۱۴۱۲، ج ۱۴: ۱۵۱) تا اواخر حکومت آل بویه نیز حکمرانان آل بویه کم و بیش نسبت به برگزاری مراسم عاشورا و جشن غدیراهتمام داشتند. همچنین، در این زمان در ایران و عراق سایر شعارهای شیعی آشکارا رواج یافت. چنانکه در سال ۳۵۱ ق به دستور معزالدوله بر درهای مساجد بغداد لعن معاویه و غاصبین حق آل‌علی را نوشتند.^۳ (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۸: ۵۴۳) در این دوران، جملات «اشهدان علیا ولی الله» و «حی علی خیر العمل» در اذان گفته شد. (تنوخی، ۱۳۹۱، ج ۲: ۱۳۳؛ ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۱۲: ۷۷) نتیجه این اقدامات، رواج مذهب امامیه در میان بسیاری از توده‌های مردم بود.

۱. برای آگاهی کامل از تسامح مذهبی آل بویه نک. مفتخری، انطیقه چی، بارانی، «مدارای دینی و مذهبی در عصر آل بویه»، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ش ۶، ۱۰۰-۷۹

۲. شیخ صدوق (م ۳۸۱ ق) بیش از سیصد کتاب تألیف (طوسی، بی تا: ۱۵۷) و مسافرت‌های بسیاری کرد. (صدوق، ۱۴۱۷: ۱۲۶) این مسافرت‌ها که اصل آن به درخواست رکن الدوله بود، در گسترش تشیع نقش مهمی داشت. از خراسان و بصره و کوفه و مصر و .. به او رجوع داشتند. (صدوق، ۱۴۱۷: ۱۳) تألیفات شیخ مفید (۴۱۳ ق) نیز حدود دویست جلد است. وی در جواب سؤالات مردم از خوارزم تا مصر کتابهایی تألیف نمود. (نجاشی، ۱۴۱۶: ۳۹۹-۴۰۲) سید مرتضی (۴۳۶ ق) سید رضی (۴۰۶ ق) و شیخ طوسی (۴۶۰ ق) نیز برای زدودن شبهه دست به تألیف آثاری زده اند.

۳. نبرد نام کسی جز معاویه در لعن نشانگر تلاش حاکمان بویهی در جلوگیری از چالش بین شیعه و سنی است.

بویهیان به آبادانی قبور ائمه و بزرگان شیعه پرداختند. عضدالدوله مرقد امام حسین (ع) و سلمان فارسی را بازسازی (مستوفی، ۱۳۳۹: ۴۱۵) و بنایی بسیار نیکو بر قبر امام علی (ع) ساخت. (ابن زهره، ۱۳۸۲: ۱۶۱) مرقد امام کاظم از طرف آل بویه (مستوفی، ۱۳۳۹: ۲۰۲) و مرقد امام رضا به دستور ابوکالیجار ساخته شد. (مقدسی، ۱۴۱۱: ۳۳۳) علاوه بر این، آنها خود به زیارت ایشان می‌رفتند. جلال‌الدوله (حک. ۴۳۵-۴۱۶ ق) یک فرسخ مانده به حرم امام علی (ع) و امام حسین (ع) پای برهنه به زیارت نائل می‌آمد. (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ج ۹: ۵۱۶) عضدالدوله، عزالدوله، (۳۶۷-۳۵۶ ق) ابوکالیجار (حک. ۴۴۰-۴۳۵ ق) نیز بارها به زیارت امام علی، امام حسین، امام کاظم، امام جواد (علیهم السلام) می‌رفتند. (همدانی، ۱۹۶۱، ج ۱: ۴۵۳) رکن‌الدوله نیز به زیارت امام رضا رفت. (صدوق، ۱۳۷۳، ج ۲: ۲۷۹) ابن سهلان (م ۴۱۲ ق) این وزیر شیعی، دور حرم امام علی (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۹: ۲۱۹) و امام حسین دیوار کشید. (ابن جوزی، ۱۴۱۲، ج ۱۵: ۱۶۰) دفن شدن عضدالدوله، (ابن جوزی، ۱۴۱۲، ج ۱۴: ۳۰۰) شرف‌الدوله (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۹: ۶۱) و بهاء‌الدوله (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۹: ۲۴۱) در جوار آرامگاه امیرالمؤمنین (ع) گامی دیگر در جهت نشر فرهنگ شیعی در میان مردم بود.

با تسلط آل بویه بر عراق و از میان بردن اختیارات خلیفه، شاعران آزادانه در فضائل ائمه شعرسرودند. بسیاری از امرای این دولت شاعر بودند و از شاعران حمایت می‌کردند. (ثعالبی، ۱۴۰۳، ج ۲: ۲۵۷ و ۲۳۷) انتخاب وزرایی چون مهلبی (وزارت: ۳۳۴-۳۵۶ ق) و صاحب (وزارت: ۳۶۷-۳۸۵ ق) که از مشاهیر شاعران شیعی بودند (دائرة المعارف تشیع، مدخل «ادب شیعه»، ۱۳۹۱، ج ۲: ۳۷)، در این زمان به نشر تشیع کمک نمود. صاحب این وزیر شیعه مذهب آل بویه ده هزار بیت شعر در فضایل اهل بیت (ع) و بیزاری از دشمنان ایشان سرود. (زهیری، ۱۹۴۹م: ۱۸۶) شریف رضی و شریف مرتضی (الفاخوری، ۱۳۸۰: ۶۶۷) مهیار دیلمی (ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۱۲: ۴۱) ابوالعباس ضبی^۱ (ثعالبی، ۱۴۰۳، ج ۳: ۲۶۲) و ابن حجاج بغدادی^۲ (ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۱۱: ۳۲۹-۳۳۰) از دیگر کارگزاران آل بویه بودند که با سرودن اشعاری در مدح اهل بیت و سب دشمنان به دفاع از حقوق اهل بیت (ع) نقش مهمی در گسترش تشیع امامی ایفا نمودند.

در پرتو حمایت امرای بویهی، فقها، محدثان و متکلمان شیعی فرصت یافتند با مناظرات، جمع‌آوری مصادر شیعی و احیاء فقه اهل‌بیت، تفکر شیعی را ترویج دهند. رکن‌الدوله با برگزاری مناظرات و تأیید شیخ صدوق در مباحث امامت و غیبت (صدوق، ۱۴۰۵، ج ۱: ۸۷) در گسترش تشیع نقش ویژه داشت. عضدالدوله نیز شیخ مفید را در مناظرات مورد تشویق قرار می‌داد. (بحرانی، بی‌تا: ۳۶۲) بسیاری از وزرای این دولت نیز دانشمند بودند. بر اثر چنین زمینه‌هایی مراکز علمی شیعی مهمی تأسیس شد که بسیاری از صاحبان‌منصب در ایجاد آن فعال بودند. از آن جمله دارالعلم شاپور بن اردشیر وزیر بهاء‌الدوله، (ابن جوزی، ۱۴۱۲، ج ۱۵: ۱۷۲) دارالعلم شریف رضی، (دوانی، ۱۳۸۷: ۱۴۱) کتابخانه عضدالدوله (مقدسی، ۱۴۱۱: ۴۴۹) و حبشی، فرزند معزالدوله (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۸: ۵۸۴) و ابن عمید وزیر دانشمند رکن‌الدوله (مسکویه، ۱۳۷۶، ج ۶: ۳۰۱) و صاحب بن

۲. وی وزیر فخرالدوله پس از صاحب بود (حموی ۱۴۱۴، ج ۱: ۱۷۵)
 ۳. وی سرپرست امور حسبه در عصر آل بویه بود (ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۱۱: ۳۲۹-۳۳۰)

عباد (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۹: ۳۷۲) است. همچنین حوزه‌های فلسفی و کلامی شیعه به ویژه در بغداد شکوفا شد و متکلمان از فرصت به دست آمده با قدرت به نشر اندیشه‌های شیعی پرداخته و گروه‌های مخالف را به مکتب اهل بیت فرا خواندند. مردم گروه گروه به تشیع می پیوستند. (دایره المعارف تشیع، ۱۳۹۱، مدخل «حوزه»، ج ۶: ۵۵۰)

در این دوره، سپردن مناصب دولتی به شیعیان توسط برخی از حاکمان شیعه ثمرات بسیار ارزنده‌ای نصیب تشیع کرد. عالمان شیعی با درک شرایط از این ابزار در راه گسترش شیعه، هوشمندانه خود را به نقاط حساس قدرت نزدیک و با پذیرش مناصب دولتی در این راه سعی بلیغ نمودند. در ایران مرکزی، در دوره رکن الدوله (حک. ۳۶۶-۳۲۰ ق) و فخرالدوله (حک. ۳۸۷-۳۶۶ ق) فعالیت سیاسی - مذهبی وسیعی از سوی شیعیان آغاز شد. صاحب بن عباد (وزارت. ۳۶۷-۳۸۵ ق) وزیر مؤیدالدوله و فخرالدوله، از شاعران اهل بیت بود.^۱ (ابن شهرآشوب، بی تا: ۱۸۳) رابطه او با شیخ صدوق چنان بود که شیخ کتاب *عیون اخبار الرضا (ع)* در احادیث امام رضا (ع) را به نام صاحب نگاشت و به کتابخانه وی هدیه نمود. (صدوق، ۱۳۷۳، ج ۱: ۳) وی از استثنایی ترین افراد زمان خود به خاطر دانش، تقوی، عزم و شایستگی بود. (Pomerantz, ۲۰۱۴: ۴) گفته می شود در زمان فخرالدوله برای انجام مطالعه دینی می خواست وزارت را رها کند. (Pomerantz, ۲۰۱۴: ۱۸) اما فخرالدوله اصرار داشت در وزارت باقی بماند. (ثعالبی، ۱۴۰۳، ج ۳: ۲۲۷) مجدالدوله (حک. ۴۲۰-۳۸۷ ق) نیز وزرای خود را از شیعیانی چون احمد بن ابراهیم ضبی (م ۳۹۲ ق) و ابوسعید آوی^۲ (م ۴۲۱ یا ۴۲۲ یا ۴۳۲ ق) برگزید. ابن سهلان (م ۴۱۲ ق) هم در مدت وزارت خویش خدمات زیادی به تشیع نمود. سید مرتضی تألیف ارزشمند خویش *الانتصار* در فقه شیعه را به او هدیه نمود. (سید مرتضی، ۱۴۱۵: ۷۵) بهاءالدوله نقیب علویان، امیر حجاج و متصدی دیوان مظالم را از شیعیان انتخاب نمود. (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۹: ۱۸۲) تصدی منصب مهم قضاء توسط سید رضی، پدر، پسر و نیز برادرش سید مرتضی (مظفر، ۱۳۷۴: ۱۴۵) و رسیدن شریف رضی و پدرش به مقام نقابت (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۹: ۱۸۹ و ج ۱۴: ۱۶۱) که سخت پایبند مذهب شیعه و صاحب تالیف بودند^۳ و برخی دیگر از رجال شیعی در رشد تشیع تأثیر بسیاری داشت.

اگرچه قبل از آل بویه شیعه جایگاه خود را پیدا کرده بود ولی همچنان مورد ستم حاکمان عباسی قرار داشت. (ابن جوزی، ۱۴۱۲، ج ۱۳: ۲۴۷) معزالدوله پس از تسلط بر بغداد تمام اختیارات خلیفه عباسی را محدود کرد به طوری که خلیفه فقط یک منشی داشت و وزارت او را به خود منتقل کرد. (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۸: ۴۵۲) اتخاذ چنین موضعی با توجه به اعتقاد اکثریت مسلمانان نسبت به اصل خلافت، از بروز چالش در جهان اسلام

۱. سپردن منصب وزارت به مدت هجده سال به شخصیتی چون صاحب بن عباد، عالم، ادیب، متکلم و شاعر نشانگر نقش عظیم آل بویه در انتشار تشیع است. (مظفر، ۱۳۷۴: ۲۹۹)

۲. وی از شاگردان شیخ صدوق و امامی مذهب بود. (قزوینی رازی، ۱۳۵۸: ۲۱۹)

۳. نجاشی دوازده کتاب به سید رضی منسوب کرده است سید مرتضی نیز در بسیاری از علوم به نگارش آثار دست زد. (نجاشی،

۱۴۱۶: ۳۹۸ و ۲۷۰) این دو عالم بزرگ، اشعاری در فضائل ائمه سروده اند. (فاخوری، ۱۳۸۰: ۶۶۷)

جلوگیری (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۸: ۴۵۲) و مجالی برای برپایی شورش‌های مذهبی برای دفاع از خلافت باقی نمی‌گذارد. ترقی شیعه امامی در این عصر حاصل تعامل سیاسی با دستگاه خلافت و جهان سنی بود. (کرمر، ۱۳۷۵: ۱۰۹)

حاکمان آل حمدان و نشر تشیع

حمدانیان (حک. ۲۹۲-۳۹۳ ق) دولتی شیعی مذهب بودند که در دوران ضعف حکومت عباسی ابتدا در موصل و سپس در حلب حکومتی نیمه مستقل تشکیل دادند. این دولت که بنا به شواهد زیادی چون تألیف کتابی در امامت برای ناصرالدوله توسط شیخ مفید (مظفر، ۱۳۷۴: ۱۷۸) و ذکر نام امام کاظم (ع) و علی الرضا (ع) در میمیه ابوفراس (مغنیه، ۱۹۷۹: ۱۶۴) شیعه دوازده امامی بودند، بی‌آنکه رویکرد مذهبی و تعصبات فرقه‌ای داشته باشد، در گسترش تشیع در مناطق زیر فرمان، نقش غیر قابل انکاری ایفا کرد. سیاست حاکمان حمدانی در انتشار تشیع را می‌توان در موارد ذیل جستجو کرد:

حمدانیان امنیت شیعیان را در مناطق تحت نفوذ فراهم آوردند و آنان فرصت یافتند در شهرهای گوناگون مانند حلب و موصل به ترویج عقاید خود بپردازند. اگرچه در این دوره در بعضی مواقع شورش‌های داخلی بروز می‌کرد ولی با تدابیر حمدانیان آرام می‌شد. (نک. ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۸: ۵۶۲ و ۵۶۶) در کشور سیف‌الدوله (حک. ۳۳۴-۳۶۹ ق) مسیحی‌ها، یهودی‌ها، فرق مختلف مسلمین حتی قرامطه تا زمانی که با مسلمانان وارد جنگ نشده بودند در آسایش (صنعتگر، ۱۳۸۰: ۹۳) و از حمایت او برخوردار بودند. (ابن مسکویه، ۱۳۷۶، ج ۶: ۲۴۳) ناصرالدوله و ابوتغلب نیز سعی کردند امنیت نسبی را برقرار نمایند. به نظر می‌رسد دوران ابوتغلب نسبت به پدرش ناصرالدوله (۳۰۸-۳۵۳ ق) آرامش و ثبات بیشتری داشت. (سامر، ۱۹۷۰، ج ۱: ۳۶۶) چنانکه برخی علت روی آوردن شاعران به درگاه وی را همین مسئله دانسته‌اند. (ثعالبی، ۱۴۰۳، ج ۱: ۳۰۷) تنها نگاهی به رفت و آمد شمار فراوان عالمان، شاعران و فیلسوفان به دربار فرمانروایان حمدانی حاکی از موفقیت حمدانیان به ویژه شاخه حلب در این زمینه بوده است. در پرتوی امنیتی که امرای حمدانی به وجود آوردند، دانشمندان شیعه زیادی از نقاط مختلف به شام و جزیره مهاجرت و به انتشار مذهب شیعه در منطقه کمک نمودند.

حمدانیان مردم را به پیروی از مذهب شیعه اجبار نمی‌کردند. (مغنیه، ۱۹۷۹: ۱۷۲) با وجود آنکه سیف‌الدوله بر مذهب امامی بود، (ابن کثیر، ۲۴۰/۱۱) ولی در زمان او قاضی از شیعیان انتخاب نمی‌شد. (سامر، ۱۹۷۰، ج ۱: ۸) فضای بازی که حمدانیان برقرار کردند، به تدریج موجب رشد تشیع شد به حدی که در جزیره^۱ جمعیت شیعه توجه مقدسی را به خود جلب کرده بود. (مقدسی، ۱۴۱۱: ۱۳۸) سوریه نیز مانند حلب و اطراف آن، بعلبک و توابعش، جبل عامل و سواحل آن مملو از شیعیان بود. (مظفر، ۱۳۷۴: ۲۲۵-۲۲۶) اهل طبریه، نیمی

۱. در این دوره آزادی، حوزه علمی در موصل و برخی از شهرهای جزیره رونق گرفت. شیخ طوسی برخی از رجال فعال در این

دوره را نام برده است. (طوسی، ۱۴۱۵: ۴۳۱)

از اهالی نابلس، قدس و بیشتر اهل عمان^۱ (مقدسی، ۱۴۱۱: ۱۷۹) همه ساکنان طرابلس شیعه بودند. (ناصرخسرو، ۱۹۸۳: ۴۹) شیعیان در شهرهای مختلف شام زندگی می‌کردند. ارتباط مردم طرابلس و «جبل عامل» با عالمان شیعه نشانگر کثرت شیعیان در این نواحی است. در حمص نیز مردم به این مذهب روی آوردند. (شوشتری، ۱۳۵۴، ج ۱: ۶۴) در این دوره آزادی، ارتباط مردم شهرهای گوناگون با عالمان شیعی از عوامل انتشار تشیع بوده است.

حمدانیان به احیای شعائر شیعی در شامات پرداختند. در این زمان مراسم عزاداری عاشورا در حلب آشکارا انجام شد، چنانکه مولوی در مثنوی خود به آن اشاره کرده است. سیف الدوله در حلب بر لعن معاویه و دیگر دشمنان اسلام امر فرمود. (ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۱: ۲۴۱) و شعائر شیعی را در اذان احیا کرد. (حموی، ۱۹۷۹، ج ۲: ۲۸۳) سعدالدوله نیز در حلب در سال ۳۶۹ ق جملات «حی علی خیر العمل» و «محمد. (ص) و علی (ع) خیر البشر» را به اذان افزود. (ابن عدیم، ۱۴۲۵، ج ۱: ۱۵۹-۱۶۰)

حاکمان حمدانی به بازسازی قبور ائمه و بزرگان شیعه پرداختند. ناصرالدوله قبه‌ای برای حرم امام علی (ع) ساخت. (مقدسی، ۱۴۱۱: ۱۴۶) سیف الدوله مشهدالحسین (النقطه) (ابن شحنه، ۱۹۹۰: ۸۷) و مشهدالمحسن بن الحسین در حلب (ابن شداد، ۱۹۶۲، ج ۱: ۱۴۷) را بنا کرد. سعید بن حمدان نیز در ۳۳۶ ق مقبره‌ای برای عمرو بن حمق خزاعی ساخت. (ابن اثیر، ۱۴۰۹، ج ۳: ۷۱۶) سعدالدوله در حلب مسجد جامع را از نو بازسازی کرد. (ابن عدیم، ۱۴۲۵، ج ۱: ۱۵۹) همچنین انتقال مرده‌های آل حمدان از شام، حلب، موصل و عراق به نجف و دفن کردن آنان در حرم (آل محبوبه، ۱۹۸۶، ج ۱: ۲۴۰) در نشر عقاید شیعی مؤثر بود.

ترویج فرهنگ اهل بیت (ع) در شعرا و دیگر اقدامات حاکمان آنها در گسترش تشیع بود. بسیاری از حاکمان حمدانی شاعر بودند و از شعرا حمایت می‌کردند. (ثعالبی، ۱۴۰۳، ج ۱: ۴۲) برخی از امیران حمدانی خود از شاعران اهل بیت (ع) به شمار می‌رفتند. ابو فراس (م ۳۵۷ق) امیر ثغور سیف الدوله (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۸: ۴۷۶)، در اشعار متعدد خویش به ویژه قصیده «الشّافیة» به بیان مصیبت های رسول (ص) پرداخته است. برخی ارزش این قصیده را در آن روزگار، معادل هزار شمشیر در دفاع از آل رسول (ص) و نصرت دین خدا دانسته اند. (مظفر، ۱۳۷۴: ۲۲۵). احمد بن صنوبری (م ۳۳۵ق) شاعر برجسته دربار حمدانیان اشعار متعددی در رثای امام حسین (ع) و اهل بیت (ع) دارد. (ضیف، ۱۹۷۳: ۳۵۶) کشاجم (م ۳۵۰ق)، نامی (م ۳۹۹ق)، ابن خالویه (م ۳۷۰ق) و متنبی (م ۳۵۴ق) (ثعالبی، ۱۴۰۳، ج ۱: ۱۳۶، ۱۳۸، ۳۴ و ۲۷۹) برخی دیگر از بزرگان شعر و ادب بودند که در عهد سیف الدوله درخشیدند و با سرودن اشعاری در فضائل ائمه و بیزاری از دشمنانشان به دفاع از اهل بیت (ع) و ترویج تشیع پرداختند.

سیف الدوله علمای شیعه را به مهاجرت به حلب تشویق نمود که در گسترش تشیع مؤثر افتاد. (Mulder, ۲۰۱۴: ۶۶) در دوره وی و سعدالدوله، حلب به مرکز مهاجرت شماری از شخصیت‌ها و

۲. عوامل دقیق انتشار تشیع در برخی از بخش‌های شام نامعلوم است. به خصوص در مورد مناطقی مثل طبریه و عمان گزارشهایی از حوزه‌های علمی و شخصیت‌های شیعه‌ای که از این مناطق برخاسته باشند زیاد نیست.

خاندان‌های شیعی تبدیل شد. حمایت از خاندان‌ها و علمای شیعی موجب رشد شیعه در حلب و کثرت آنان گردید. (ابن عدیم، بی‌تا، ج ۱: ۶۰) بنی زهره، خاندان سادات شیعه امامیه (ابن عنبه، بی‌تا: ۲۳۱-۲۳۲) و خاندان سبیبی در ترویج تشیع سهم عمده‌ای داشتند. حسن بن احمد بن صالح سبیبی (م ۳۷۱ ق) کتاب تبصره فی فضیله العتره المطهره را برای سیف‌الدوله نگاشت. (ذهبی، ۱۴۱۳، ج ۲۶: ۴۹۵) ابونصر فارابی، (م ۳۳۹ ق) (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱: ۱۳۶) ابن خالویه، (م ۳۷۰ ق) (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱۲: ۱۲۸) و ابوبکر خوارزمی (م ۳۸۳ ق) مورد اکرام سیف‌الدوله بودند. (ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۱: ۲۹۷) در دوره سیف‌الدوله مناظرات به ویژه در مباحث کلامی رایج بود. (مغنیه، ۱۹۷۹: ۱۴۷) در این مجالس، به طور خاص، اندیشه‌های کلامی شیعی امامی در گسترش تشیع تأثیر داشت. چنین زمینه‌هایی به شکل‌گیری مراکز علمی شیعی انجامید که برخی از حاکمان خود در ایجاد آنها پیشقدم بودند. دارالعلم سیف‌الدوله، پایگاه شیعه امامیه بود. وی ده هزار جلد کتاب به آن هدیه کرده بود. (ذهبی، ۱۴۱۳، ج ۳۰: ۴۹۹) تأسیس حوزه علمیه شیعی حلب و پس از آن تغییر مذهب مردم حلب از حنفی به امامی (ابن عدیم، بی‌تا، ج ۱: ۶۰) نشانگر حمایت‌های حاکمان آنها در این زمینه است.

در این زمان به دلیل غلبه اهل سنت، مناصب دولتی بیشتر به اهل سنت سپرده می‌شد. (سامر، ۱۹۷۳، ج ۲: ۲۲۸) سیف‌الدوله با اتخاذ تدابیری خاص، هوشمندانه زمینه ورود شیعیان را به حکومت فراهم نمود که این امر در گسترش تشیع مؤثر افتاد. وی از سال ۳۵۱ ق شیعیان را به سکونت در حلب تشویق کرد. (سامر، ۱۹۷۳، ج ۲: ۲۲۹) همچنین برای علویان در حاکمیت جایگاه ویژه‌ای قرار داده بود و آنان را به مقامات والایی می‌رساند. (ابن عدیم، ۱۴۲۵، ج ۱: ۱۱۵) او استانداران خود را از افراد مؤمن و متعهدی (صنعتگر، ۱۳۸۰: ۶۰) چون ابوفراس، نصر ثملی. (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۸: ۴۶۷ و ۴۷۶) ابی وائل، تغلب بن داوود (ثعالبی، ۱۴۰۳، ج ۱: ۴۷) برگزید و منصب نقابت را به ابو ابراهیم محمد بن احمد حرّانی (م ۴۴۹ ق) از خاندان بنی زهره، اهل علم و تألیف، (ابن عنبه، بی‌تا: ۲۸۰) سپرد. این روند در دوران سعدالدوله (حک. ۳۵۶-۳۸۱ ق) و سعیدالدوله (حک. ۳۸۱-۳۸۶ ق) پررنگتر شد. آنان رسماً از میان شیعیان نیز قاضیانی را انتخاب می‌کردند. (ابن عدیم، ۱۴۲۵، ج ۱: ۱۶۶) چون بعد از سال ۳۵۱ ق تعداد شیعیان در حلب فزونی یافته بود. (سامر، ۱۹۷۰، ج ۱: ۸)

به نظر می‌رسد اقدام به جهاد و دفاع از ثغور و مرزهای قلمرو اسلامی برای خلفا (الماوردی، ۱۴۰۶: ۱۵-۱۶) از سوی حمدانیان از سوی حمدانیان که والیان خلفای عباسی به شمار می‌رفتند، (ابن عدیم، ۱۹۴۵: ۳۱-۴۶) پیشرفت تشیع در منطقه کمک کرد. آنان که از موقعیت به دست آمده در زمان معتضد (حک. ۲۷۹-۲۸۹ ق) برای شناساندن تشیع به خوبی استفاده کردند، ادامه موفقیت خود را در دفاع صادقانه از بنی‌العباس یافتند. (صنعتگر، ۱۳۸۰: ۲۸) اتخاذ چنین سیاستی ضمن مدارای عباسیان با تشیع، از کیان اسلام و تشیع در مقابل کافران دفاع می‌نمود. در حقیقت سیف‌الدوله در جنگ‌های خود با رومیان، اسلام و عرب را حفظ کرد و اگر او نبود رومیها بر شام غالب می‌آمدند. (کرد علی، ۱۴۰۳، ج ۱: ۱۹۳)

مقایسه سیاست حاکمان آل بویه و حمدانیان

این بخش از پژوهش برآن است تا سیاست حاکمان آل بویه و آل حمدان در نشر تشیع را با یکدیگر مقایسه و دلایل احتمالی اتخاذ سیاستهای مشابه و متفاوت ازهم آنها را مورد بحث و نتیجه گیری قرار دهد. از این روی، این سیاستها که تا پیش از این جدا از هم بررسی شد در این بخش در کنار هم آورده می شود تا شباهتها و تفاوتهای آنها بهتر آشکار شود. بر اساس آنچه گفته شد سیاستهای حاکمان هر دو دولت بر اساس ویژگیهای خانوادگی و قومی، عوامل سیاسی، اجتماعی و منطقه ای صورت پذیرفته بود.

الف) سیاستهای همسان و مشابه

در میان سیاستهای حاکمان آل بویه در گسترش تشیع با سیاستهای حاکمان حمدانی در بسیاری موارد همسانی هایی وجود داشت که به شرح زیر است:

تأمین امنیت شیعیان

امنیت با توسعه مذهب بسیار به هم وابسته است. اغلب امرای بویهی امنیت نسبی شیعیان را در مناطق تحت نفوذ خود فراهم آوردند که تا پیش از آن از بین رفته بود. (مسکویه، ۱۳۷۶، ج ۶: ۴۵۳) البته همانطور که در متن پژوهش اشاره شد در این دوره بین سنیان و شیعیان کشمکش وجود داشت ولی اقتدار حاکمان بویه در ایجاد آرامش و ثبات بسیار سودمند بود. در یک جامعه امن و با ثبات نهادهایی چون کتابخانه، دارالعلم، بیت الحکمه به وجود می آیند و رشد می کنند. پیشرفت مذهب شیعه در این دوره، نتیجه چنین سیاستی بود. حمدانیان نیز در سایه اقتداری که از به رسمیت شناخته شدنشان از سوی خلفای عباسی (مسکویه، ۱۳۷۶، ج ۵: ۱۳۱) برای آنان حاصل آمد، ضمن کسب مشروعیتی برای خود، امنیت را برای شیعیان در مناطق تحت حاکمیت خود برقرار نمودند آنگونه که در این زمان مشاجره ای بین شیعیان و اهل سنت رخ نداد. (دائرة المعارف الاسلامیه الشیعیه، ۱۴۱۲، مدخل «حمدانیان»، ج ۳: ۳۳۴) در پرتو امنیتی که امرای حمدانی پدید آوردند علم شیعی رشد و زمینه برای توسعه تشیع فراهم گردید.

تسامح مذهبی

حاکمان بویهی، سیاست تسامح مذهبی را در نقاط تحت نفوذ خود در پیش گرفتند. (نک. ابن جوزی، ۱۴۱۲، ج ۱۵: ۴۴) فضای نسبتاً باز، موجب باروری فقه و کلام شیعی شد و علمای شیعه با استفاده از این زمینه به دست آمده آثار مهم حدیثی، کلامی و فقهی را به وجود آوردند و شاگردان برجسته ای را تربیت نمودند. رشد مذهب تشیع در این دوره مرهون تسامح امیران بویهی بود. این فضا در دوره حمدانیان هم فراهم شد. ایجاد فضای نسبتاً آزاد علمی و مذهبی، باعث جذب شیعیان و دانشمندان به مناطق تحت حاکمیت آنان گردید (مغنیه، ۱۹۷۹: ۱۶۳-۱۶۴) و امکان فعالیت علمی را برای اندیشوران در هر زمینه فراهم نمود. بی شک گسترش علوم شیعی در این عصر وامدار روحیه آزاد اندیشی حاکمان آنها بود.

امرای آل بویه شعائر مذهبی شیعه را در قلمرو خود آشکارا رواج دادند که تا آن موقع شیعیان نمی توانستند یا به طور پنهانی انجام می دادند. (ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۱۱: ۲۴۰ و ۲۳۶) آنها در برگزاری مراسم سوگواری عاشورا و جشن غدیر (ابن جوزی، ۱۴۱۲، ج ۱۴: ۱۵۰) سعی بلیغ نمودند. حمدانیان نیز شعائر شیعی را احیا کردند. آنان نیز چنانکه اشاره شد مراسم عزای امام حسین (ع) در حلب را آشکارا انجام دادند. شواهدی در دست است که نشان می دهد حمدانیان در موصل نیز به این مسئله اهتمام داشته اند. چنانکه سیف الدوله حمدانی در قلمرو حکومت خویش، در شمال عراق، در سال ۳۵۲ ق دستور عزاداری عمومی برای امام حسین (ع) را صادر کرد. (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۸: ۵۴۹)

آبادانی قبور ائمه (ع)

حاکمان بویه برای ترویج مذهب تشیع و نشان دادن ارادت خود نسبت به ائمه (ع) به بازسازی قبور ائمه (ع) پرداختند و به زیارت ایشان در نجف و کربلا و کاظمین رفتند. حمدانیان نیز چنانکه گذشت اقدام به تعمیر قبور ائمه (ع) نمودند. آنان نیز برای زنده نگه داشتن نام و یاد اهل بیت (ع) هر کجا اثری از آثار تشیع بود، آن را احیا کردند.

ترویج فرهنگ اهل بیت (ع) در شعر

امرای بویهی از ادب شیعه حمایت کردند. در سایه حمایت های بسیاری از آنان، شاعران شیعی توانستند آزادانه به دفاع از حقوق اهل بیت (ع) در شعر خود بپردازند. برخی از حاکمان آل بویه با انتخاب وزرا و کارگزارانی ادب پروردارین زمینه نقش مهمی ایفا کردند. حمدانیان در موصل و شام نیز از ادبیات شیعه حمایت کردند. به ویژه دولت حمدانیان در شام نقش مهمی در شکوفایی ادب شیعه داشت. آشکارترین جلوه های تشیع در اشعار شعرای این روزگار منعکس است. (میر ابوالقاسمی، دانشنامه جهان اسلام، مدخل «حمدانیان»، ۱۳۸۹، ج ۱۴: ۱۴۶) بسیاری از شاعران شیعی با حمایت از حاکمان این دولت به بیان عقیده خود در شعرشان پرداختند. آنها همچون بویهیان با برخورداری از کارگزاران صاحب ذوق به گسترش تشیع پرداختند.

حمایت از عالمان شیعه

حاکمان بویهی از اندیشمندان شیعه حمایت نمودند. در سایه پشتیبانی های بسیاری از فرمانروایان و وزیران بویهی، بغداد طی سالهای ۳۳۵ تا ۴۴۷ ق، به کانون اصلی تجمع دانشمندان و فقهای شیعه تبدیل شد. شیخ مفید، سیدمرتضی، شیخ طوسی و شیخ صدوق در همین دوران درخشیدند و کتب اربعه را تدوین کردند. (نک. دایره المعارف تشیع، ۱۳۹۱، مدخل «حوزه»، ج ۶: ۵۵۱-۵۴۹) حمدانیان نیز از عالمان شیعه حمایت کردند. بخشی از بزرگان رجال آن عصر مانند فارابی، متنبی، ابن نباته با امرای حمدانی ارتباط داشتند. (مغنیه، ۱۹۷۹: ۱۶۳-۱۶۴)

در این دوره، حمایت‌های آنان از عالمان شیعه، به جامعه شیعه رونق علمی داد و باعث نشر مکتب تشیع امامی گردید.

سپردن مناصب دولتی به شیعیان

حاکمان بویه با سپردن مناصب وزارت و قضاوت و نقابت و نظیر آن به افرادی دانشمند، مقتدر و شیعه مذهب که صاحب کتاب و آثار بودند، باعث نشر مکتب تشیع گردیدند. حمدانیان نیز با سپردن مناصب استانداری، فرمانداری، فرماندهی جنگ (نک. ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۸: ۴۶۷ و ۴۷۶) و نقابت (ابن عنبه، بی-تا: ۲۸۰) به افرادی مؤمن، ادیب و شجاع (صنعتگر، ۱۳۸۰: ۶۰) باعث افزایش جمعیت شیعه در منطقه گردیدند.

همانگونه که آمد سیاست‌های حاکمان آل بویه با سیاست‌های حاکمان حمدانی در موارد فوق بسیار به یکدیگر شباهت داشت. اگر بخواهیم تحلیل درستی بر علت سیاست‌های همسان حاکمان این دو دولت در گسترش تشیع داشته باشیم، باید به رفت و آمدهایی که تعدادی از عالمان شیعه به دربار هر دو حکومت بویهی و حمدانی داشته‌اند، بپردازیم. قرن چهارم هجری، با وجود ضعف اقتدار خلافت عباسی و خطر تجزیه مناطق تحت حاکمیت ایشان، اوج شکوفایی تمدن اسلامی بود. جهان اسلام در این دوره با شکل‌گیری و پیدایش امیران مستقل دولت شیعی در گوشه و کنار سرزمین اسلامی مواجه بود. حاکمان مستقل در این مناطق به علت چشم و هم چشمی یا تفاخر در برابر یکدیگر، در جذب دانشمندان و علما به دربارشان به شدت با یکدیگر رقابت می‌کردند. (نک: سامر، ۱۹۷۰، ج ۱: ۳۵۹) در این میان حاکمیت آل بویه در ایران و عراق و آل حمدان در موصل و حلب بهترین حامیان علم و ادب بودند (مسعودی، ۱۳۵۷: ۱۵۳) و حاکمان هر دو دولت بویهی و آل حمدان با توجه به عقاید شیعی خود نیاز به جذب عالمان شیعی به دربار خود داشتند. چندان که در این دوره عالمان شیعی زیادی میان ایران و عراق و شام رفت و آمد داشتند و بیشتر این افراد مورد توجه حاکمان بویهی و حمدانی قرار می‌گرفتند. دانشمندی همچون ابوالفرج اصفهانی (۳۵۶ق) در ری و بغداد مورد تشویق آل بویه و در شام مورد تشویق آل حمدان واقع شد و پس از مدتی توانست به حلقه یاران امیر سیف الدوله درآید. او سپس مورد توجه مهلبی، و نیز صاحب بن عباد، واقع شد و به این ترتیب بود که بیشتر زندگانی خود را در عراق و سوریه گذراند. (ثعالبی، ۱۴۰۳، ج ۳: ۱۲۷) ابوعلی فارسی (۳۷۷ق) از بزرگان علم نحو بود که در ۳۰۷ ق وارد بغداد شد و به علم نحو اشتغال ورزید تا به کمال رسید. در ۳۳۱ ق به حلب رسید و روزگاری به نزد سیف الدوله بن حمدان ماند، سپس به فارس رفت و مصاحب عضدالدوله گردید. (ریاض العلماء، ج ۱: ۲۱۱-۲۱۴) بدین ترتیب آمد و شد عالمان شیعه میان این دو دربار در اشتراک سیاست‌های آنان مؤثر بود.

ب) سیاست‌های غیر همسان و متفاوت

اگرچه سیاست‌های حاکمان هر دو دولت در گسترش تشیع در بسیاری موارد به یکدیگر شباهت داشت ولی بدون تردید شرایط متفاوت، تدابیر گوناگونی می‌جوید. اندکی تأمل در عملکرد حاکمان این دو دولت نشان می‌دهد که آنها متناسب با مقتضیات محیطی و شرایط منطقه ای خود، فعالیت‌هایی را برای نشر تشیع انجام می‌داده‌اند. ناهمسانی‌ها در سیاست‌های آنها به ترتیب در سه مورد دیده می‌شود که به شرح ذیل است:

جشن غدیر

فرمانروایان آل بویه، به بزرگداشت واقعه غدیر خم به منزله برترین عید شیعیان پرداختند. این واقعه از مهم ترین شعائر شیعه امامیه به شمار می‌رود، که برای اولین بار در طول تاریخ اسلام به دستور معزالدوله، در سال ۳۵۲ ق توسط شیعیان جشن گرفته شد. (ابن جوزی، ۱۴۱۲، ج ۱۴: ۱۵۱) در شرایطی که فرمانروایان آل بویه در سال‌های بعد (نک. ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۹: ۱۵۵) و تا پایان حکومت خود، به برپایی مراسم جشن غدیر اهتمام داشتند، در مقابل حمدانیان به دلیل شرایط خاص حوزه قلمرویی خود تمایلی به برپایی چنین مراسمی از خود نشان نمی‌دادند.

تحدید خلافت سنی عباسی

حاکمان آل بویه در جهت ترویج و تثبیت مذهب خود به رغم اعتقاد نداشتن به خلفای عباسی،^۱ بنی عباس را در خلافت خود ابقا ساختند هرچند قدرت آنان را محدود و بسیار ضعیف کردند به طوری که خلیفه در بغداد چیزی جز یک مقام تشریفاتی نبود. خصوصاً در زمان معزالدوله تمام اختیارات خلیفه از بین رفت (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۸: ۴۵۲). در واقع آنها با حفظ عباسیان در منصب خلافت از یک سو از فرمانبرداری سنی مذهبیان قلمرو خود و به طور کلی جهان اسلام در جهت تداوم حاکمیت خویش بهره برده و از سوی دیگر با تحدید آن (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۸: ۴۵۲) عملاً حوزه قدرت و نفوذ آنها را به نفع جریان شیعی محدود کردند. ترقی شیعه امامی حاصل تعامل سیاسی با دستگاه خلافت و جهان سنی بود. (کرمر، ۱۳۷۵: ۱۰۹) این در حالی است که حمدانیان قدرت تسلط بر بنی عباس را نداشتند.

جهاد و دفاع از ثغور و مرزهای قلمرو اسلامی

حاکمان حمدانی سیاست جهاد و دفاع را برگزیدند تا بتوانند ضمن جلب اعتماد خلیفه نسبت به خود در جهت تثبیت حاکمیتشان، از این شرایط برای شناساندن مذهب خود بهره برند. (نک: صنعتگر، ۱۳۸۰: ۲۸) و از سوی دیگر با دفاع مستحکم از مرزهای بلاد اسلامی، اسلام و بویژه تشیع را در مقابل رومیان کافر از خطر

۱. بویهیان شیعه بودند و خلافت عباسیان را غاصبانه می‌دانستند، معزالدوله به جایی رسید که تصمیم گرفت حکومت را از عباسیان به علویان منتقل کند ولی مشاورانش به دلایلی او را از این تصمیم منصرف کردند. (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۸: ۴۵۲)

نابودی حفظ (کرد علی، ۱۴۰۳، ج ۱: ۱۹۳) و به نشر آن در منطقه شام و جزیره کمک نمایند، حال آنکه حاکمان آل بویه اهتمام جدی به این مسئله نداشتند.

سیاستهای ناهمسان حاکمان این دو دولت به شرایط محیطی و منطقه‌ای باز می‌گردد. از آن جمله مراسم عید غدیر است. در منابع اشاره‌ای به برپایی جشن غدیر در دوره حمدانیان به چشم نمی‌خورد. چون بیشتر ساکنان بلاد جزیره و حلب بر مذهب تسنن بودند، برگزاری این مراسم در مناطقی که سالها تحت حاکمیت اهل سنت بود، طبیعتاً مورد مخالفت آنها قرار می‌گرفت و چه بسی برای مقابله با امرای شیعی، خلفا را با خود همراه و بر ضد حمدانیان وا می‌داشتند. گذشته از این، برگزاری چنین مراسمی در وضعیتی که شرح آن رفت، به طور حتم موجب برخوردهای شدید بین سنی و شیعه می‌گردید، ازاین‌روی، حاکمان حمدانی تمایلی به دامن زدن اختلافات میان شیعه و سنی نشان نمی‌دادند؛ به ویژه آنکه جنگ‌های داخلی و خارجی تمام وقت آنان را به خود مصروف داشته بود. (سامر، ۱۹۷۰، ج ۱: ۷) در چنین شرایطی هر اتفاقی که موجب ایجاد تفرقه بین شیعه و سنی می‌شد می‌توانست تاثیر منفی در انسجام ملی برای رویارویی با دشمنان داشته باشد. وحدتی که در آن برهه، سخت به آن نیازمند بودند. بنابراین ایشان سیاست دوری از التهاب را برگزیدند و با عدم تمایل به برگزاری چنین رویدادهایی وحدت بین تشیع و تسنن را حفظ نمودند. بی شک آگاهی کامل ایشان از پیامدهای ناگوار چنین رخدادهایی و پیش بینی تاثیر منفی و حتمی اینگونه حوادث در مبارزاتشان با دشمنان خارجی و داخلی در اتخاذ سیاستهایشان در عدم تمایل به برگزاری چنین مراسمی، نقش ویژه داشته است. حال آن که حاکمان آل بویه مراسم عید غدیر را از سال ۳۵۲ ق در مناطق زیر سیطره به ویژه بغداد انجام می‌دادند و قدرت سیاسی آل بویه (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۸: ۵۴۸) باعث می‌شد تا خلفا نتوانند با اتکاء به جمعیت اهل سنت آنها را با خود همراه کنند. بدون تردید کثرت شیعیان نیز در این زمان در عدم اعتراض آنان نقش مؤثری داشته است. (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۸: ۵۴۸) چنانکه به گزارش ابن جوزی شیعیان امامی قبل از آل بویه در بغداد مقرر خلافت عباسی زیاد بودند و محله‌هایی از آن آنان بود. (ابن جوزی، ۱۴۱۲، ج ۱۴: ۳۶۱ و ۳۷) الا اینکه غلبه با اهل سنت بود. البته برگزاری گسترده عید غدیر خم در مناطقی که سالها محل سکونت اهل سنت بود، طبیعتاً واکنش خشونت آمیز سنیان را در بر داشت. (نک. ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۱۱: ۳۰۹) ولی با توجه به روابط خوب آل بویه با اهل سنت، (نک. ابن جوزی، ۱۴۱۲، ج ۱۵: ۴۴) در نزاع‌هایی که در این مراسم و مواقع دیگر میان سنی و شیعه رخ می‌داد، امرای بویهی به ویژه عضدالدوله چنانکه پیشتر آمد با حفظ مشی بیطرفی آن را مهار کرده و باعث می‌شدند کشمکشها جای خود را به وحدت میان دو فرقه دهد. (ابن جوزی، ۱۴۱۲، ج ۸: ۱۴۵-۱۴۶) افزون بر این، آل بویه برخلاف حمدانیان که بیشتر به جنگاوری شهره بودند تا مردان سیاست (سامر، ۱۹۷۰، ج ۱: ۳۱۹) به خاطر عدم نزدیکی به مرزهای روم و نداشتن دشمن دائمی مقتدری چون روم در صورت وقوع درگیری می‌توانستند با تمرکز در برطرف نمودن اختلافات با تکیه بر هوشمندی سیاست مدارانه خود تلاش کنند. بویهیان همچنین پس از تسلط بر عراق با توجه به اکثریت سنی جمعیت بغداد، سیاست مدارا

با دستگاه خلافت را برگزیدند و با تضعیف خلافت، بی آنکه در صدد حذف آن برآیند، توانستند ضمن راضی نگه داشتن سنی‌مذهبان قلمرو خود و به طور کلی جهان اسلام، از فرمانبرداری آنها در تحکیم حاکمیت خویش بهره‌جسته و بدون مواجهه با مشکلات زیاد در این راه، (مظفر، ۱۳۷۴: ۲۹۴) مذهب خود را ترویج کنند؛ به ویژه آن که چنانکه پیشتر اشاره شد نبود خطرهمیشگی تهاجم نظامی دشمن قدرتمند خارجی باعث می‌شد با خیالی آسوده در صدد تحقق اهداف مذهبی خود برآیند. به نظر می‌رسد آنان انتخاب بهتری جز این سیاست نداشتند. بر این اساس سیاست دیگری در حوزه قلمروشان نمی‌توانست مناسب‌تر از حفظ خلافت برای پاسخگویی به شرایط محیطی و منطقه‌ای از سوی آنان باشد. در نتیجه حاکمان شیعه با نقش مهمی که در معادلات سیاسی خلافت عباسی ایفا می‌نمودند، خط مشی خلافت را به میل خود رقم می‌زدند. در حالی که حمدانیان در جزیره به دلیل نزدیکی به مرزهای امپراطوری روم (حموی، ۱۹۷۹، ج ۲: ۷۹) همچنین در شام به عواصم و ثغور (ابن عدیم، بی‌تا، ج ۱: ۴۵) و برخورداری از موقعیت استراتژیک، (ابن عدیم، بی‌تا، ج ۱: ۴۷) سیاست دفاع و جهاد را برگزیدند و توانستند با تکیه بر استعداد جنگاورانه خود از این شرایط، هوشمندانه در جهت حفظ تشیع بهره‌برند، چرا که با دفاع مستحکم و نقش مهمی که به ویژه در دوران سیف‌الدوله در مقابله با دست‌اندازیهای حاکمان این امپراطوری به مرزهای قلمرو اسلامی و شهرهای مذهبی مهم آن ایفا می‌کردند (ابن عدیم، بی‌تا، ج ۲: ۱۹۷) توانستند شرایط ویژه و پایداری را برای خود در حکومت یکسر سنی عباسیان ثبت نمایند که به تبع آن اسلام و بویژه تشیع را از خطر نابودی حفظ و به نشر آن در منطقه شام و جزیره کمک شایانی نمودند.

نتیجه

حاکمان آل بویه که ترویج تشیع را هدف خود می‌دانستند، برای دستیابی به این هدف تمامی اقدامات مناسب را به منظور جلوگیری از چالش با توجه به اکثریت مذهب تسنن در نواحی تحت فرمانشان، اتخاذ نمودند. این اقدامات به شرح ذیل است:

اغلب آنها پس از تلاش در ایجاد آرامش و امنیت از طریق جلوگیری از دامن زدن به اختلافات فرقه‌ای و اختلاف مذهبی بین شیعه و سنی، توانستند زمینه قدرت و رواج تشیع را فراهم سازند. آنها با شناخت درست موقعیت زمانی و مکانی مناطق تحت فرمانشان، با احترام به مذاهب دیگر و تسامح مذهبی نسبت به اهل سنت، توانستند موجبات رشد تشیع را فراهم سازند. سعی وافر آنان خصوصا در برگزاری مراسم عاشورا و عید غدیر گام مهم دیگری در ترویج تشیع بود. اگرچه این مراسم خالی از درگیری‌های میان شیعه و سنی نبود ولی به دلیل روابط خوب آنان با اهل سنت و حفظ بیطرفی در این گونه موارد، نیز عدم نگرانی از خطر همیشگی دشمن مقتدری چون روم، با خیالی آسوده، از عهده مهار آنها بر می‌آمدند. حمایت‌های آنان از عالمان شیعه به تأسیس مراکز مهم علمی شیعی و در نهایت گسترش معارف شیعی انجامید. در این میان برخی از صاحب منصبان به تأسیس این مراکز روی آوردند. استفاده از شیعیان در حکومت هم به شیعه امامیه جایگاه بخشید و

هم موجب رشد تشیع و کثرت جمعیت شیعیان گردید. آنان با سیطره بر خلفا و از طرف دیگر ابقاء خلافت در سایه تسامح دینی توانستند با تسلط بر نظام سیاسی، به تدریج عقاید خود را ترویج دهند. حمدانیان نیز همچون بویه‌یان با اتخاذ سیاست تسامح مذهبی نسبت به مذاهب دیگر و اهل سنت به ترویج تشیع پرداختند. آنها از هرکاری که موجب تفرقه بین شیعه و سنی می شد جلوگیری می کردند. احیای شعائر شیعی در نشر عقاید آنها مؤثر بود. البته آنان به دلیل دارا بودن دشمن قدرتمندی چون روم تمایلی به برگزاری مراسم غدیر نشان نمی دادند زیرا در چنین شرایطی وقوع هرگونه درگیری بین شیعه و سنی ضربه ای بود که به پیکر اسلام و تشیع وارد می آمد. این امر بیانگر آن است که حاکمان بویه‌ی و حمدانی در اتخاذ سیاستهایشان شرایط محیطی و منطقه‌ای را مورد توجه قرار می داده‌اند. پشتیبانی آنها از عالمان شیعه و دخالت دادن شیعیان در امور حکومتی موجب افزایش تعداد شیعیان در منطقه گردید. حمدانیان با اتخاذ سیاست دفاع و جهاد ضمن جلب اعتماد خلیفه نسبت به خود در جهت تداوم حاکمیت خود، اسلام و به ویژه تشیع را از خطر نابودی حفظ و به نشر آن در منطقه یاری رساندند.

سیاستهای حاکمان حمدانی جز در سه مورد برگزاری مراسم جشن غدیر، تحدید خلافت عباسی و دفاع از ثغور و مرزهای قلمرو اسلامی با سیاستهای حاکمان بویه‌ی بسیار شباهت داشت. در مجموع می توان گفت در اشتراک سیاستهای حاکمان آنها، رفت و آمد عالمان شیعی میان شام و عراق و ایران در این برهه از زمان، تأثیرگذار بوده است. شباهت سیاستهای حاکمان آنها، با توجه به نقش موثرتر آل بویه، تأثیر یکسان آنها در گسترش تشیع را در پی نداشت.

منابع

- ۱- آل محبوبه، باقر (۱۹۸۶ م)، *ماضی النجف و حاضرها*، بیروت، دار الأضواء
- ۲- ابن اثیر، عزالدین علی (۱۳۸۵ ق)، *الکامل فی التاریخ*، بیروت، دار صادر
- ۳- (۱۴۰۹ ق)، *اسدالغابه فی معرفه الصحابه*، بیروت، دارالفکر
- ۴- ابن جوزی، ابو الفرج جمال الدین عبد الرحمن (۱۴۱۲ ق)، *المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک*، تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیه
- ۵- ابن زهره، محمد (۱۳۸۲ ق)، *غایه الاختصار فی بیوتات العلویه المحفوظه من الغبار*، تحقیق سید محمد باقر بحرالعلوم، نجف، بی نا
- ۶- ابن شحنه، ابوالفضل (۱۹۹۰ م)، *تاریخ حلب (هو فصل من کتابه نزهه النواظر)*، تحقیق ابوالیمن البترونی، تحقیق کیکو اوتا، توکیو، بی نا
- ۷- ابن شداد، عزالدین ابو عبدالله (۱۹۶۲ م)، *الاعلاق الخطیره فی ذکر امراء الشام و الجزیره*، تحقیق سامی دهان، دمشق، بی نا
- ۸- ابن شهر آشوب، محمدبن علی (بی تا)، *معالم العلماء*، قم، بی نا

۹- ابن عدیم، عمر بن احمد (۱۴۲۵ ق)، *زبدہ الحلب من تاریخ حلب*، محقق: زکار، سهیل، سوریه، دار

الکتاب العربی

۱۰- (بی تا)، *بغیة الطلب فی تاریخ حلب*، محقق / مصحح: سهیل زکار، بیروت، دارالفکر،

بی تا

۱۱- ابن عنبه، احمد بن علی (بی تا)، *عمده الطالب فی انساب آل ابیطالب*، بیروت، بی تا

۱۲- ابن کثیر، أبو الفداء اسماعیل (۱۴۰۷ ق)، *البدایه و النهایه*، بیروت، دار الفکر

۱۳- ابن مسکویه رازی، أبوعلی (۱۳۷۶)، *تجارب الأمم*، مترجم: علی نقی منزوی، تهران: توس

۱۴- افندی اصفهانی، میرزا عبدالله، (۱۴۰۱ ق)، *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء*، قم، مطبعه الخیام

۱۵- امین، حسن (۱۴۱۲ ق)، *دائرة المعارف الاسلامیه الشیعیه*، بیروت، دارالتعارف

۱۶- بحرانی، یوسف (بی تا)، *لولوه البحرین فی الإجازات و تراجم رجال الحدیث*، محقق بحر العلوم، محمد

صادق، قم، مؤسسه آل البیت لإحياء التراث

۱۷- تنوخی، قاضی بیگ (۱۳۹۱)، *نشوار المحاضر و اخبار المذاکره*، تحقیق عبود شالچی، بیروت، بی تا

۱۸- ثعالبی، ابی منصور عبدالملک (۱۴۰۳ ق)، *یتیمه الدهر فی محاسن اهل العصر*، بیروت، دار الکتب العلمیه

۱۹- حموی، یاقوت (۱۹۷۹ م)، *معجم البلدان*، بیروت، دار إحياء التراث العربی

۲۰- حموی، یاقوت (۱۴۱۴ ق)، *معجم الادباء إرشاد الأریب إلى معرفه الأديب*، محقق: إحسان عباس، بیروت،

دارالغرب الإسلامی

۲۱- دایره المعارف تشیع (۱۳۹۱)، *زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی*، کامران فانی، بهاءالدین خرمشاهی،

تهران، حکمت

۲۲- دوانی، علی (۱۳۸۷)، *سید رضی مؤلف نهج البلاغه*، تهران، بنیاد نهج البلاغه

۲۳- ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد (۱۴۱۳ ق)، *تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام*، تحقیق عمر

عبدالسلام تدمری، بیروت، دار الکتاب العربی

۲۴- زهیری، محمود غناوی، (۱۹۴۹ م)، *الادب فی ظل بنی بویه*، مصر، بی تا

۲۵- سامر، فیصل (۱۹۷۰ و ۱۹۷۳ م)، *الدوله الحمدانیه فی الموصل و حلب*، بغداد، وزاره التعليم العالی و

البحث العلمی، جامعه بغداد

۲۶- سید مرتضی، ابوالقاسم علی بن الحسین الموسوی (۱۴۱۵ ق)، *الانتصار*، قم، مؤسسه النشر الاسلامی

۲۷- شوشتری، قاضی نورالله (۱۳۵۴)، *مجالس المومنین*، تهران، کتابفروشی اسلامیة

۲۸- صدوق، ابو جعفر محمد بن علی بن الحسین بن بابویه قمی (۱۳۷۳)، *عیون اخبار الرضا*، ترجمه حمید

رضا مستفید، علی اکبر غفاری، تهران، نشر صدوق

۲۹- _____ (۱۴۱۷ ق)، *الامالی*، قم، مؤسسه البعثه

۳۰- _____ (۱۴۰۵ ق)، *کمال الدین و تمام النعمه*، قم، جامعه مدرسین

- ۳۱-صنعتگر، خلیل (۱۳۸۰)، *حمدانیان اولین مدافعان قدس*، قم، نور السجاد
- ۳۲-طوسی، محمدبن الحسن (۱۴۱۵ ق)، رجال، قم، مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین
- ۳۳-طوسی، محمد بن الحسن (بی تا)، *الفهرست*، تصحیح محمد صادق آل بحر العلوم، قم، الشریف الرضی، بی تا
- ۳۴-طهرانی، آقا بزگ (۱۴۰۳ ق)، *الذریعه الی تصانیف الشیعه*، بیروت، دار الاضواء
- ۳۵-غزی، کامل بن حسین (بی تا)، *نهرالذهب فی تاریخ حلب*، حلب، المطبعه المارونیه
- ۳۶-فاخوری، حنا (۱۳۸۰)، *تاریخ الادب العربی*، تهران: توس
- ۳۷-قزوینی رازی، عبدالجلیل (۱۳۵۸)، *مثالب النواصب فی نقض بعض فضایح الروافض (نقض)*، تصحیح میر جلال الدین محدث، تهران، انجمن آثار ملی
- ۳۸-گرد علی، محمد (۱۴۰۳ ق)، *خطط الشام*، دمشق، مکتبه النوری
- ۳۹-کرمر، جوئل (۱۳۷۵)، *احیای فرهنگی در عهد آل بویه*، مترجم محمد سعید حنایی کاشانی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی
- ۴۰-ماوردی، ابی الحسن علی بن محمد (۱۴۰۶ ق)، *الاحکام السلطانیه*، قاهره (افست قم): مکتب الاعلام الاسلامی
- ۴۱-مستوفی قزوینی، حمدالله بن ابی بکر (۱۳۳۹)، *تاریخ گزیده*، تهران، امیرکبیر
- ۴۲-مسعودی، ابوالحسن (۱۳۵۷ ق)، *التنبیه و الاشراف*، مصر، بی تا
- ۴۲-مظفر، محمد حسین (۱۳۷۴)، *تاریخ شیعه*، ترجمه سید محمد باقر حجتی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی
- ۴۳-مغنیه، محمد جواد (۱۹۷۹ ق)، *الشیعه فی المیزان*، بیروت، دار التعارف
- ۴۴-مقدسی، أبو عبدالله محمد بن احمد (۱۴۱۱ ق)، *أحسن التقاسیم فی معرفه الأقالیم*، قاهره، مکتبه مدبولی
- ۴۵-میرابوالقاسمی، سیده رقیه (۱۳۸۹ش)، مدخل «حمدانیان»، *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۱۴، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران، بنیاد دائره المعارف اسلامی.
- ۴۶-ناصر خسرو قبادیانی (۱۹۸۳ م)، *سفرنامه*، بی جا، دار الكتاب الجدید
- ۴۷-نجاشی، ابوالعباس احمد بن علی (۱۴۱۶ ق)، *رجال النجاشی*، قم، جامعه مدرسین
- ۴۸-همدانی، محمدبن عبدالملک (۱۹۶۱ م)، *تکمله تاریخ طبری*، بیروت، مطبعه الکاتولیکه
- ۴۹-Christine D. baker ,Book: Medieval Islamic Sectarianism, Chapter ۴: The Buyids and Shi'ism in Baghdad, Arc Humanities Press, ۲۰۱۹
- ۵۰-Maurice A. pomerantz, A political Biography of al-sahib Ismail b. abbad, source: Journal of theAmerican oriental Society, American oriental Society, ۲۰۱۴

۵۱-Stephennie Mulder, Book: the Shrines of the Alids in Medieval Syria,
Chapter۲: Aleppo: An Experiment inIslamicEcumenism, Edinburgh
University Press, ۲۰۱۴